

Nəsimi və özbək ədəbiyyatı

Qulamhüseyn Əliyev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. Azərbaycan.

E-mail: alieva_zohra@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-7829-879X>

Giriş / Introduction

Seyid İmadəddin Nəsimi insan ucalığı və gözəlliyinin böyük tərənnümçüsü kimi şöhrətlənmiş mütəfəkkir şairdir. Bu cəhətdən onun idealları dünyanın bir çox görkəmli humanist şair və filosoflarının yaradıcılığı ilə yaxından səsleşir. Nəsiminin özbək, türkmən, tatar, qazax, uyğur, türk, fars-tacik ədəbiyyatına təsiri xüsusi tədqiqat mövzudur. Hələ sağlığında Türkiyədə, İraqda, Suriyada, xüsusən, Hələbdə şairin şeirlərinin əlyazması geniş yayılmışdır. Xətai, Füzuli, Həbib və digər Azərbaycan şairləri Nəsiminin ədəbi irsindən faydalandıqları kimi, böyük özbək şairlərindən Lütfi, Nəvai və başqaları da bu ədəbi təsirdən kənar qalmamışdır. Əlişir Nəvai (1441–1501) Nəsiminin yaradıcılığına böyük maraq göstərən dahi özbək şairidir. O öz əsərlərində dəfələrlə Azərbaycan şairlərindən Xaqaninin, Nizaminin, Nəsiminin, Şah Qasım Ənvərin və başqalarının adını çəkir.

Əsas hissə / Main Part

Türk dilində divan yaradan Nəsimi və Lütfi kimi sələflərinin bədi irsi Nəvainin ədəbi fəaliyyəti üçün bir hazırlıq məktəbi olub. O, “Nəsaımül-məhəbbət” və “Haləti-pəhləvan Məhəmməd” adlı əsərlərində ana dilində yaxşı şeirlər yazan Nəsimini böyük hörmətlə təqdir edir ki, bu da Azərbaycan şairinin yaradıcılığına dərin bələd olduğunu göstərir. “Haləti-pəhləvan Məhəmməd” Nəvainin bi-oqrafik mövzuda yazdığı əsərlərindən biridir. Bu əsərdə “Küştügir” təxəllüsü ilə şeirlər yazan Məhəmməd Pəhləvanın Sultan Hüseyin Bayqaraya və şəxsən Nəvainin özünə bəslədiyi dostluq münasibətlərindən bəhs olunmuşdur. Nəvai yazır ki, iti hafizəsi və gözəl hazırcavablığı ilə Məhəmməd Pəhləvan hamını heyran qoyurdu. O, yazdığı şeirlərə özü musiqi bəstələyir, mələhətli səslə oxuyur, eyni zamanda, saray üçün qüvvətli güləşçilər hazırlayırdı. Xorasanda, Səmərqənddə, İraqda, Yaxın və Orta Şərq ölkələrində onu böyük hörmət və məhəbbətlə qarşılayırdılar.

Əlişir Nəvai yazır: “Bir dəfə mən möhkəm xəstələnmişdim. Məhəmməd Küştügir hər gün mənə baş çəkmək üçün yanıma gəlirdi. Bir gün o soruşdu ki, kim daha yaxşı yazır, sən kimi daha çox bəyə-nirsən?”

Mən dedim:

- Mövlana Lütfi hamı tərəfindən bəyənilir... o, söz mülkünün soltanıdır.

O dedi:

- Nə üçün Seyid Nəsimini demədin?

Mən cavab verdim:

- Yadıma düşmədi, yadıma düşdüyü təqdirdə belə, Seyid Nəsiminin nəzmi başqa cürdür. O, bizim şeirlər kimi yazmamışdır. O, əsl təriqət şeirləri yazır və həqiqəti təqdim edir.

Bu sualı verməkdə sən məqsədin dünyəvi şeirlər yazanları soruşmaq deyildimi?

Pəhləvan etiraz etdi və istehza ilə dedi:

- Heç rəvadır ki, Seyid Nəsiminin yanında Lütfiyə üstünlük verəsən. Halbuki Seyid Nəsiminin şeirləri zahirən məcazi olsa da, mənə etibarilə əsl həqiqətin yolunu vəsf edir. Bunu deyib mənim bu gün səhər tezdən yazdığım şeiri əzbərdən, özünəməxsus bir ahənglə axıra qədər oxudu. Şeir mənə qətdə mənə təxəllüsüm var idi:

*Gər Nəvai gözəllərin vəsfi üçün çəksə çoxlu əziyyət,
Nə etməli, bəxti qaraya hər zaman kədərdən pay düşür.*

Məhəmməd Pəhləvan mənim təxəllüsümü Nəsimi ilə əvəz etmişdi, əslində, bu əvəz etmə yerinə düşürdü. Nəvaidən çox, Nəsimi uyğun gəlirdi...”

Ə.Nəvainin “Nəsaimül-məhəbbət” adlı əsərində də Nəsimi haqqında məlumat verilmişdir. O, şairin poetik məharətini yüksək qiymətləndirərək yazır ki, Nəsiminin şeiri müqabilində şeir yazanlarımız yoxdur. Təqlid əhli şairin məzhəbində qüsurlu olduğu iddiası ilə onu şəhid etdirdi, dərisinin soyulmasına hökm verdilər. Nəvaiyə görə, Nəsimi dərisi soyularkən aşağıdakı şeiri demişdir:

*Qiblədir yüzün, nigara, qaşların mehrablar,
Surətin müşəf, vəli xalü-xətin erablar.
Şeir axırncı beytini belə təqdim edir:
Ey Nəsimi, çün müyəssər boldu iqbalı-vüsal,
Qoy dərini soysa soysun, bu pəlid qəssablar.*

Əlbəttə, Nəsiminin faciəli ölümü haqqında saysız-hesabsız rəvayətlərə nəzər yetirsən, Nəvainin də öz fikrində haqlı olub-olmaması məsələsi tədqiqatın diqqət mərkəzində durmalıdır. Nəsiminin ölüm ayağında məhz hansı şeiri yazdığı, hansı sözü dediyi orta əsrlərdən bəri dondan-dona girmiş rəvayətlər formasında zəmanəmizə gəlib çatmışdır. Nəvai şöhrətli bir şair kimi tanınarkən, Nəsiminin ölümündən 50 ilə yaxın bir vaxt keçirdi. Bu isə zaman etibarilə çox uzaq müddət deyildir. Nəsiminin ölümü haqqında Nəvai daha çox şey deyə bilərdi. Nəsiminin günahsız ölümü – uğrunda mübarizə apardığı ideyanın daha geniş təbliğinə səbəb olmuşdu. “Ənəlhəqq” ideyası Herat ədəbi mühitinə də təsir göstərmişdi. Şair və fazil insan Məhəmməd Küştügeri də Nəsimiyə bağlayan həmin bu ideya idi. Nəsimi “pəlid qəssablar” tərəfindən dərisinin soyulmasına razı olub, ancaq əqidəsi və məsləkinə toxunulmasına imkan verməyib. Bu isə orta əsrin teokratik ağalığına qarşı açıqdan-açığa meydan oxumaq idi.

Orta Asiya, xüsusilə özbək ədəbiyyatında Nəsimi yaradıcılığına bəslənən böyük ehtiramı digər ədəbi mənbələrdə də görə bilərik. Əlişir Nəvainin məktəb dostu Sultan Hüseyn Bayqaranın Nəsiminin faciəli ölümü haqqında ətraflı məlumatı olub. Onun şəxsi tapşırığı ilə “Məcalisül-üşşaq” adlı bir əsər yazılmışdır. Bu əsərdə “haqq aşiqi” Nəsimi haqqında ayrıca danışılır. Əmir Kəmaləddin Hüseyn tərəfindən yazılan “Məcalisül-üşşaq” əsəri Sultan Bayqaraya təqdim edilib. Professor Mirzağa Quluzadənin həmin əsərdən misal gətirdiyi bir parçada Nəsimi haqqında oxuyuruq: “Nəsimi nəfəsindən gələn nəsimləri qoxulayan Əmir Seyid İmadəddin Nəsimi adı ilə məşhurdur. Qərib bir aşiq ... idi.

Cavanlıqda aşiq olmuş, bilikli və incə sözləri dərk edən bir adam idi... şairin sözünü anlamadılar. Onu cəzalandırmaq istədilər. Hələbdə zahiri üləmadan bir münkir ondan soruşdu: “Bu cavanın üzündə nə görürsən ki, bu qədər həyəcan və məstlik göstərirsən?” Cavab verdi ki, onun üzünün aynasında haqqın (Allahın) surətini müşahidə edirəm. Münkir dedi: “Biz də o cavanı görürük, bəs nə üçün o surət bizim gözüməzə görünmür”. Şair söylədi: “Bu dövlət quşu sizin qabiliyyətinizi özünə yuva etmədi...”

Nəsimi yaradıcılığı ilə yaxından tanış olan özbək şairlərindən biri yuxarıda adını çəkdiyimiz Mövlana Lütfidir (1366–1465). Əlişir Nəvainin dediyinə görə, müasirləri içərisində cığatay türkcəsində ən yaxşı şeirlər yazan Lütfi olmuşdur. Nəvai onu “söz mülkünün sultanı” adlandırır. Bildiyimiz kimi, Füzuli də onun:

“Ey əzəldən ta əbəd könlüm giriftarın sənin”, – misrası ilə başlanan qəzəlinə təxmis yazmışdır. XIX əsrin ikinci yarısında Lənkəranda “Fövcül-füsəha” ədəbi məclisinin üzvlərindən İsmayıl Qasirin də Lütfinin “Xah inan, xah inanma” rədifli qəzəlinə nəzirəsi vardır. Məlum olan başqa çoxlu faktlar göstərir ki, özbək şairi Lütfinin də şeirləri Azərbaycanda geniş yayılmışdır. Lakin Yaxın və Orta Şərqi xalqlarının ədəbi mühitində insan gözəlliyinin daha dolğun tərənnümü bilavasitə Nəsiminin adı ilə bağlıdır.

İnsana hörmət və məhəbbət tələq etmək bəşəri bir duyğudur. Nəsiminin yaradıcılığında insana bəslənən məhəbbətin zamanəsi ilə bağlı ictimai-siyasi-fəlsəfi kökləri vardır. Onun təbliğ etdiyi ideyalar sərhədləri aşmış, ölkələri fəth etmiş, özünə tərəfkeşlər tapmışdır. Mövlana Lütfi Orta Asiyadan Nəsiminin səsinə səs verərək insanı “yer üzünün allahı” kimi tərənnüm edən sənətkarlardan biridir. Lütfi də Nəsimi kimi insanı varlığın anası, həyatın yeganə yaradıcısı hesab edir. “Hər dəfə sənə baxarkən ah çəkirəm, səni görən kimi “Allah” deyirəm” – deyir.

Lütfi yaradıcılığında Nəsimi ilə ideyaca səsleşməni doğuran səbəb tarixi şəraitin özü idi. Höte Şiller haqqında danışarkən deyirdi ki, “onda toxunduğu bütün şeyləri nəcibləşdirmək istedadı var”. Bu sözlər Nəsimi haqqında da deyilə bilər. Müstəbid əmrlər və hökmdarlar insan cəsədlərindən ehramlar düzəltdirərkən, Nəsimilər, Lütfilər “insana məhəbbət” ideyasını təbliğ edirdilər. Şahruxun və Uluqbəyin sarayını tərk edərək Krımı və Azərbaycanı səyahətə çıxan Lütfi çox güman ki, elə həmin vaxtlar hürufi ideyaları ilə daha yaxından tanış olmuşdur. Nəsiminin yaradıcılığında insan və onun sonsuz gözəlliyinin tərənnümü zahiri və öteri xarakter daşımır. Məhəbbətin böyük gücünə əmin olan orta əsr humanist şairləri kimi, Nəsimi də bu fikirdə idi ki, məhz məhəbbətin qüdrəti sayəsində insan yer üzünü xoşbəxt bir diyara çevirəcəkdir. Xeyirxah əməllər müjdəçisi insanı layiq olduğu yüksəkliyə qaldırmaq kimi ictimai borcundan şərəflə çıxan müəllif insanın vəsfində onu Günəşlə, “Quran”ın ayələri ilə müqayisə edir, üzünü “surəti-rəhman” adlandırır:

*Üzünü surəti-rəhman oxurlar,
Xəttini sünbülü-reyhan oxurlar.
Əzəldən çün üzündür Misri came
Üzünü sərbəsər quran oxurlar.*

Özbək şairi Lütfi də insanın gözəlliyə heyran qalmaq keyfiyyətini məhz Nəsimi epitetləri ilə qələmə alır. Şair sutək içmək istədiyi bu gözəlliyi “dirilik suyu” adlandırır. Bu sifətlərlə sən “surəti-rəhmansan” – deyə insana müraciət edir:

*Qanmam neçə kim baxsam sənin hüsnünə billah,
Su tək içməli dərman kim, çeşməyi heyvansan.*

İstər ideya, istərsə, bədii təsvir vasitələri cəhətdən Nəsimi və Lütfi yaradıcılığında bir-birilə səsleşən şeirlər çoxdur. Bütün bunların bütövlükdə xüsusi tədqiqata ehtiyacı var. Nəsiminin və Lütfinin yaradıcılığında üslub və forma cəhətdən bənzərlik bəzən onları bir-birindən fərqləndirməyi belə, çətinləşdirir. Vahid transkripsiya əsasında yazdığımız aşağıdakı şeirlərin məqətlərindəki təxəllüs göstərilməsə, az qala, onların eyni sənətkar tərəfindən qələmə alındığını etiraf etmək məcburiyyətində qalarız:

Nəsimi:

*Dodağın qəndinə şəkər dedilər.
Cani-şirinə gör nələr dedilər.
Dedilər kim, dəhəni yaxdur anın,
Bixəbərlər acəb xəbər dedilər.
Can demişlər dodağına hel-hel.
Bu sözü gör nə müxtəsər dedilər.
Şama bənzətdilər qara saçını,
Arizin nurinə səhər dedilər.
Şəbi-yelda durur saçın gecəsi,
Surətin bədrinə qəmər dedilər.
Ey Nəsimi, mühiti-əzəmsən
Gərçi əlfazinə göhər dedilər.*

Lütfi:

*Püstədək ağzına şəkər dedilər
Qeyb sirrin nə müxtəsər dedilər.
Dedilər arizini ay ilə gün,
Tanrının nurinə nələr dedilər?
Yüzün alında qiyaməti görüb
Cəmiüş-şəms vəl-qəmər dedilər.
Qılğucu var demişlər ağzını,
Gör ki, yox yerdə nə xəbər dedilər.
Vəsfi zülfünlə ruha tuşladılar,
Hər neçə şam ilə səhər dedilər.
Tut qulaq Lütfinin ibarətinə,
Kim, onun ləfzinə göhər dedilər.*

Nəsimi və Lütfi yaradıcılığında bu qəbildən olan “Ləylətül-qədrin səvadı zülfi-nurtabindədir” – mətləli qəzəlləri, “Susadı” rədifli, habelə başqa şeirləri də misal göstərmək mümkündür. Bu şeirlərdə istər məzmun, istərsə də forma cəhətdən bir-birini tamamlayan xüsusiyyətlər çoxdur. Qafiyə və rədiflərinə oxşarlıqdan başqa, diqqət yetirilərsə, məzmun, ümumi ahəng, təsvir vasitələri etibarilə də bir-birilə yaxından səsleşən belə nümunələr bizə orta əsrlərdə görkəmli sənətkarların mövcud çətinliklərə baxmayaraq, bir-birindən yaradıcı şəkildə faydalandığını göstərir.

Nəsimi:

*Leylətül-qədrin səvadı zülfi pürtabindədir
Vəzzühanın afitabı üzü məhtabindədir.
Ey xumarlı gözlərində fitnəyi uyur sanan,
Gözləri şol fitnədir kim, fitnəsi xabindədir.
Zülhayat oldu ləbindən Xızrü İsa ləyamut,
Gör bu qüdrət möcüzü kim, ləli sirabindədir*

Lütfi:

*Leylətül-meracının şərhi saçı-tabindədir
Qabü-qövseyin ittihadı qaşi mehrabindədir.
Gözləri hər quşa uykudin qoparır fitnələr.
Türfə məxmurəki, candan fitnələr xabindədir.
Xızrinin ayin yaşunmuş göydən enməz həm Məsih,
Netsin ol möcüz bu dəm, Yakuti serabindədir və s.*

Nəsimi və Lütfinin “Susadı” rədifli qəzəllərində isə öz sevgilisi üçün darıxmış aşiqin vüsal həsrəti və ürək çırpıntıları tərənnüm edilmişdir. İxtisarla verdiyimiz beytlərə diqqət yetirək:

Nəsimi:

*Ləblərin şərbətinə çeşməyi-heyvan susadı,
Sulu incilərində təşnə kimi can susadı.*

*... Necə qəhr eyləyəsan, aşiqinə rəhm eylə,
Ki, sənin rəhmətinə aşiqi-heyran susadı...*

Lütfi:

*Dilbəra, abi-həyat irnin üçün can susadı.
Bağrım örtəndi dağına biryan susadı...*

*Səlsəbilinin suyuna susayan əhli-əzab,
Xaki-payinə onuntək bu da heyran susadı.*

Nəsiminin fars dilində yazdığı “Bəhrül-əsrar” adlı bir qəsidəsi də vardır. Həmin qəsidə yubiley günlərində Azərbaycan dilinə tərcümə olunub. Nəsimi bu qəsidəni məşhur hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvinin “Dəryayi-əbrar” qəsidəsinə nəzirə yazmışdır. Nəsimidən sonra isə həmin qəsidəyə Əbdürəhman Cami “Lüccətül-əsrar”, Əlişir Nəvai isə “Töhfətül-əfkar” adlı nəzirə qələmə almışlar.

Əlbəttə, bu əsərlərdən misallar gətirib müxtəlif dövrlərdə yaşamış sənətkarların bir-birindən nəyi və necə öyrəndikləri haqqında söhbət açmaq mümkündür. Lakin biz faktları təqdim etməklə Azərbaycan və özbək ədəbi əlaqələrinin dərin köklərə malik olduğunu, həm də bu faktların tədqiqat üçün şəxsiz əhəmiyyətini bir daha qeyd etmək istərdik. Doğrudur, Nəvai “Xəmsətül-mütəhəyyirin” və “Mühakimətül-lügəteyi” əsərlərində yuxarıda göstərilən qəsidələr haqqında danışarkən Nəsiminin adını çəkmir, lakin həmin qəsidələri müqayisə edərkən məlum olur ki, bu əsərlər ideyaca bir-birinə yaxın sənətkarların gələcək nəsələ mənəvi vəsiyyətnaməsi kimi səslənir.

Xüsusilə Nəsiminin “Bəhrül-əsrar”ı ilə Nəvainin “Töhfətül-əfkarı” ruhən bir-birinə çox yaxındır. Özbək şairinin Azərbaycan ədəbiyyatına və onun qüdrətli sənətkarlarının yaradıcılığına dərinləndirən bələdliyi Ə.Xaqaninin “Qəsideyi-şiyəsi”nə yazdığı nəzirədə də aydın görünür. Bildiyimiz kimi, Əmir Xosrov Dəhləvi də öz qəsidəsini Xaqanidə olduğu kimi, “Miratüs-səfa” adlandırmışdır. Onlardan sonra isə Ə.Çami “Cəlair-ruh”, Ə.Nəvai isə “Nəsimül-xüld” adlı nəsirə qəsidələrini yaratmışlar. Nəvai “Mühakimətül-lügəteyn”də bu barədə maraqlı izahat vermişdir. Çox təəssüf ki, Xaqani yaradıcılığının gözəl tədqiqatçısı olan M.Sultanov Xaqaninin “Miratüs-səfa” qəsidəsinə nəzirə yazan bir çox şairin adını çəkdiyi halda, Nəvaini xatırlatmır. Halbuki Ə.Nəvai öz əsərlərində dəfələrlə Xaqani Şirvani haqqında ehtiramla danışır. Onu “xəlləqçül-məani”, “nəzm bağçasının xoş nəğməkarı” adlandırır.

Nəticə / Conclusion

Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin tarixində Nəsimi xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Bu mərhələdə Nəsiminin mövqeyini müəyyənləşdirmək üçün xüsusi tədqiqata böyük ehtiyac vardır. Şərq ədəbiyyatında “Nəsimi” adı fədakarlıq rəmzi kimi dillər əzbəri olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, Ürgəncliyə Əsiri adlı bir özbək şairi 1775-ci ildə Nəsimi haqqında ayrıca dastan yazıb. Çox maraqlı və orijinal məzmunu malik bu dastanın əsl özbək folklorşünası mərhum Hadi Zərifovun şəxsi kitabxanasındadır. Poemanın “Nəsimi” adlandırılması özbək alimləri arasında bir qədər şübhə doğurmuşdur. Ədalət naminə demək lazımdır ki, bu dastanda təsvir olunan hadisələr tamamilə Nəsiminin həyatı ilə əlaqədar məsələlərlə səsləşir. Xüsusilə Teymurilərin hürufilərə münasibəti poemada öz aydın bədii ifadəsini tapmışdır.

Nəsimi ideyalarının nəcib təsirini XVII əsrin sonu, XVIII əsrin əvvəllərində yaşamış özbək şairi Babarəhim Məşrəbin də yaradıcılığında görürük. Məşrəbin də taleyi Nəsiminin taleyi kimi olub. Gənc yaşlarından Xocənd, Daşkənd, Səmərqənd, Buxara, Bəlx və Hindistanı qarış-qarış gəzərək qələndər şair kimi şöhrətlənən Məşrəb yanıqlı qəzəlləri ilə könuüllərə od-alov saçmış, insana hörmət və məhəbbət təbliğində ittiham edilərək ruhanilərin fitvası və Bəlx hakiminin hökmü ilə 1711-ci ildə Nəsimi kimi edam olunmuşdur. Müxtəsər danışdığımız bu faktlardan belə bir nəticə çıxır ki, Nəsimi bəşəri ideyaların keşiyində mətanətlə dayanan məğrur bir şair kimi, Orta Asiya xalqları içərisində, xüsusilə onu başa düşən, ona ideyaca bağlanan şeir, sənət sahibləri arasında böyük məhəbbət qazanan şairlərimizdəndir.

Nəsimi poeziyasının özbək ədəbiyyatındakı güclü əks-sədası qədim və zəngin bir tarixə malik olan Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin ən maraqlı səhifələrindən birini təşkil edir.

1975